

ՀԱԱԳԵՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՐՏԻՐՈԱՅԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ
(ԾՈՒՆԴՅԱՆ 80-ամյակի առթիվ)

Ա.ՐԱՄ ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ,
ԱՐՄԵՆ ԲՈՒՅՆՅԱՆ

1920-ական թվականներին նոր փուլ սկսվեց Հայ հնագիտության պատմության մեջ: Հայաստանում հաստատված տեղական խաղաղությունը նպաստեց գիտական հաստատությունների, թանգարանների, մշակութային և կրթական այլ կազմակերպությունների ստեղծմանը:

Սակայն 1920-1950-ական թվականներին հնագիտական ինֆորմացիայի կուտակումն իր բնույթով տարբերային էր: Հայ և օտարազգի հնագետները առանց գասակարգման, անրավարար փաստադրամաթ տեղեկություններ էին հավաքում Հայաստանի տարբեր շրջաններից: Տարածքի հնագույն մշակույթների փուլաբաժանման և ժամանակագրության վերաբերյալ ընդհանուր պատկեր չկար: Զոացվում էր Հայ հնագիտական դպրոցի պակասը: Ահա այսպիսի պայմաններում էր, որ հիմնադրվեց Հնագիտության և աղագրության ինստիտուտը (1959 թ.), որին անդամադրվեց Հարություն Մարտիրոսյանը և իր գիտական գործունեությունն ուղղեց լրացնելու Հայ հնագիտության հիմնախնդիրները:

Աշխատանքային մոտ երեսնամյա խիստ արդյունավետ ժամանակաշրջանում նա ակտիվորեն մասնակցել է հանրապետության գիտական կյանքին՝ Հայաստանի մշակութային ժառանգությունը հայրենիքում և արտերկրում հաջողությամբ ներկայացնելով: Այդ ընթացքում նա պեղումներ և հետախուզական աշխատանքներ է կատարել Հայաստանի բազմաթիվ շրջանների հնագիտական հուշարձաններում (1947-1958՝ Կարմիր բլուր, 1950՝ Գոլովինո, 1952՝ Գառնի, 1955՝ Կիրովական, 1956՝ Գեղարոտ, 1957՝ Նոր Արեշ, 1962-1977՝ Արմավիր, 1966-1971՝ Գեղամա լեռներ և այլն),

* Պետական համալսարանը (1920 թ.), Պատմության թանգարանը (1921 թ.), Հուշարձանների պահպանության կոմիտեն (1923 թ.), ավելի ուշ՝ Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտը (1943 թ.):

տպագրում ութսունից ավել աշխատություններ, որոնցից տասը մենագրություններ են:

Բազմազան են Հ. Մարտիրոսյանի գիտական հետազոտությունների ուղորտները: Թեպետ հեղինակի ուշադրությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Հայկական լեռնաշխարհի (և մասնավորապես նրա արևելյան հատվածների) հնագույն մշակույթների ուսումնասիրության վրա, սակայն այդ նա իրագործում էր կովկասյան և ընդհանրապես հինարևելյան հնագիտության ընդհանուր հիմնաշերտի վրա: Ժամանակագրական առումով նա անդրադարձել է մ.թ.ա. IV–I հազ. առաջին կեսն ընկած ժամանակահատվածին առնչվող խնդիրներին՝ առանձին դեպքերում, իր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանների էությունը ավելի լավ ըմբռնելու համար, դուրս գալով վերոհիշյալի սահմաններից: Թեմատիկայի տեսանկյունից կարելի է առանձնացնել հետաքրքրությունների երեք բնագավառներ.

ա. երկաթի դար, հատկապես երկաթի լայն տարածման շրջանի տեղական մշակույթներ (որոնց հետ առնչվող խնդիրները հանդիսացել են հեղինակի գիտական գործունեության սկզբնական շրջանի հիմնական առանցքը) և համաժամանակյա ուրարտական քաղաքին, տնտեսությանը և մշակույթին վերաբերող հարցեր (հիմնականում քննարկված՝ Կարմիր բլուրում և Արգիշտիխինիլիում իր կատարած երկարամյա պեղումների կապակցությամբ):

բ. Լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդարյան հնագիտության պարբերացման և ժամանակագրության խնդիրներ (վերջիններս արտացոլում են Հ. Մարտիրոսյանի գիտական գործունեության հիմնական արդյունքները, որոնց էլ նվիրված է եղել նրա դոկտորական ատենախոսությունը)^{**}.

գ. Ժայռապատկերներ, նշանագրեր (Գեղամա լեռներում կատարված հետախուզական ուսումնասիրությունների համատեքստում):

Հ. Մարտիրոսյանի գիտական գործունեությունն սկզբնավորվում է հարավային Անդրկովկասի մ.թ.ա. X–VI դդ. նյութական մշակույթի հետազոտությամբ: Ուսումնասիրելով հրատարակված նյութերը (Ոռնակ, Լալվար, Բեշտաշենի և այլն) և շրջանառության մեջ դնելով նորերը (Գոլովինո, Կարմիր բլուր, Կիրովական, Լենինական, Ախթալա, Թաքիա)՝ նա կարողացավ ճշտել Հայաստանի վաղ երկաթի և երկաթի լայն տարածման շրջափուլերի դերը և նշանակությունը անգրկովկասյան հնագիտության համատեքստում, ներկայացրեց տնտեսական և մշակութային հարաբերությունների ընդհանուր պատկերը: Վերականգնելով արտաքին կապերի հիմնական ուղղությունները՝ ցույց տվեց, որ այս ժամանակաշրջանում ուժեղանում են առնչությունները արևելյան և հարավարևելյան շրջանների (Թալիշ, Քուրդիստան, Լուրիստան) և թուլանում արևմուտքի հետ: Իր ուսումնասիրությունների արդյունքում նա առանձնացրեց զուգահեռ գոյատևող երկու հուշարձանախմբեր՝ տեղական և ուրարտական: Հատկա-

^{**} Հ. Մարտիրոսյանի դոկտորական աշխատանքը բարձր գնահատականի է արժանացել Բ. Պիտրովսկու, Ա. Իեսենի, Օ. Ջափարիձեի, Ռ. Բարնեթի և նշանավոր այլ հնագետների կողմից. այս մասին հաղորդումներ են տպվել ժամանակակից մամուլում (տես «Ներկայից երևան», 25 մայիսի 1965, «Սովետական Հայաստան», 10 հունիսի 1965, Вечерняя Москва, 3 февраля 1965).

պես, «Город Тейшебаини» (1961) և «Раскопки в Головино» (1954) աշխատություններում հեղինակը կանգ է առնում մ.թ.ա. VII–VI դդ. հնագիտական հուշարձանների (գլխավորապես Գոլովինոյի) բնութագրման վրա, վերհանելով այն ժամանակաշրջանը, երբ ուրարտական և տեղական մշակույթների բախման պայմաններում, Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ դեղերի մոտ վերջնականորեն անկում էին ապրում տոհմատիրական հարաբերությունները, սկսվում էր հայ ժողովրդի բուն պատմությունը: Հնագետի ամենակարևոր ձեռքբերումներից մեկն այս բնագավառում թերևս այն էր, որ նա առաջին անգամ փորձեց փաստացիորեն ճշտել ուրարտական և տեղական մշակույթների փոխհարաբերության սահմանը:

Հ.Մարտիրոսյանը որոշակի ավանդ ունի ուրարտագիտական խնդիրների լուսաբանման բնագավառում, որի համար հիմք հանդիսացավ նրա ակտիվ մասնակցությունը Կարմիր բլուրի և Արմավիրի պեղումներին: Թեյշեբաինին, Արգիշտիխինիին, Նոր Արեշի ուրարտական կոլումբարիին և այլ հուշարձաններին նվիրված իր աշխատություններում Հ.Մարտիրոսյանը անդրադառնում է հիմնականում ուրարտական նյութական մշակույթի և սոցիալ-տնտեսական կյանքի բնութագրմանը, փորձում վերականգնել ուրարտական քաղաքը: Հեղինակի ուրարտագիտական աշխատությունների թագն ու պսակն է «Аргштихинили» (1974) մենագրությունը, որը նյութի փաստագրման, ներկայացման և քննարկման տեսանկյունից հայ հնագետների ստեղծած աշխատանքների շարքում լավագույններից է: Վերոհիշյալ աշխատություններում Հ. Մարտիրոսյանը անդրադարձել է Ուրարտուի պատմության քաղաքական և հասարակական խնդիրներին, փորձել վերլուծել ոչ միայն նյութական մշակույթին առնչվող, այլև տեքստային տվյալները: Թեյշեբաինին վերաբերող աշխատանքներում նա հետադոսել է հիմնականում նախաուրարտական բնակավայրը, ընակելի թաղամասերը և վաղ հայկական գամրարանադաշտը: Այստեղ բուն ուրարտական նյութի քննարկումը ավելի շատ ծառայում է տեղական մշակույթի բնույթը բացահայտելուն, ի տարբերություն Արգիշտիխինիին մասին հրասլարակումներին, որտեղ հիմնական շեշտը դրվում է ուրարտական (պետական) մշակույթի վրա, և տեղական նյութը միայն հարակից է օգտագործվում: Արգիշտիխինիին հինարևելյան գասական տիպի քաղաք էր իր զուգահեռներով միջագետքյան և փոքրասիական աշխարհներում: Այն ավելի երկար կյանք է ունեցել, քան Թեյշեբաինին և հետագայում վերածվել է հայկական պետականության կենտրոնի: Ելնելով հնագիտական և սեպագիր տվյալներից, Հ. Մարտիրոսյանը պարզում է Արգիշտիխինիին սոցիալ-տնտեսական կյանքի մանրամասները, հատուկ ներկայացնում քաղաքի արհեստանոցները: Արգիշտիխինիին պեղումներից ստացված տվյալների համատեքստում անդրադառնում է ուրարտական բժշկությունը, թաղման ծեսին, ջրաշինարարությունը, տեղական ցեղերի հոգևոր մշակույթի աղբյուրություններին ուրարտականի վրա, են: Ինչպես Արգիշտիխինիին, այնպես էլ այլ ուրարտական հուշարձանների ներկայացման ընթացքում հեղինակը քննարկում է նաև Ուրարտուի անկմանը և Անդրկովկասում սկյութական ցեղերի առկայությունը վերաբերող խնդիրներ:

Այսպիսով, Հ. Մարտիրոսյանի գիտական գործունեության երկաթի դարին վերաբերող աշխատություններում արձանագրված ամենամեծ ձեռքբերումն այն էր, որ, ի տարբերություն Ուրարտուի պատմությունը և նյութական մշակույթն ուսումնասիրող այլ մասնագետների, նա ուրարտական իրականությունը գիտեց լեռնաշխարհի տեղական մշակույթի տեսանկյունից՝ փորձելով գտնել դրանց փոխազդեցության սահմանը: Սա «Ուրարտու-Հայաստան» խնդրի բրոնզ-երկաթեդարյան հատվածին վերաբերող նյութերի մշակման բավականին հաջող փորձ էր: Այս ուսումնասիրությունների արդյունքում, առաջին անգամ, շրջանառության մեջ գրվեց «Երկաթի լայն տարածման շրջափուլ» տերմինը, որը լայն կիրառում գտավ ոչ միայն Հայ Հնագիտության մեջ:

Հ. Մարտիրոսյանի գիտական հետաքրքրությունների երկրորդ կարևոր բնագավառը Հայաստանի էնեոլիթ-երկաթեդարյան (հատկապես բրոնզ-երկաթեդարյան) Հնագիտության պարբերացումն ու ժամանակագրումն էր, որի շնորհիվ նրան, առաջին անգամ Հայ Հնագիտության մեջ, հաջողվեց ստեղծել որոշակի ժամանակագրական սանդղակ: Հեղինակի հիմնական դիտողությունները ամփոփվել են «Армения в эпоху бронзы и раннего железа» (1964) հայտնի աշխատության մեջ, որը հարցադրումների իր ընդգրկմամբ մինչև օրս մնում է չգերազանցված: Առաջավորասիական Հնագիտության չափանիշերով Հ. Մարտիրոսյանի սահմանած պարբերացման և ժամանակագրության սանդղակով, բրոնզ-երկաթեդարյան Հայաստանում առանձնացվում են չորս՝ Հին, Միջին և Ուշ բրոնզի, ինչպես նաև երկաթի հաջորդական պարբերաշրջաններ՝ իրենց ենթափուլերով: Ըստ այդմ՝ Հին բրոնզը երկփուլ պարբերաշրջան է՝ «Շենդավիթյան» ու «Գառնիի» (մ.թ.ա. 2500–2300 թթ) և «Էլառյան» ու «Արագածյան» (մ.թ.ա. 2300–2000 թթ): Միջին բրոնզը եռափուլ պարբերաշրջան է՝ «Թագաքենդյան» (մ.թ.ա. XX–XVIII դդ.), «Սևան-Ուզերլիկյան» (մ.թ.ա. XVII–XVII դդ.) և «Կիրովականյան» (մ.թ.ա. XVI–XV դդ.): Մ.թ.ա. XIV դ. դիտվում է որպես անցումային փուլ՝ Միջինից Ուշ բրոնզին: Ուշ բրոնզը ևս եռափուլ շրջան է, բաղկացած, համապատասխանաբար, «Լճաշենյան» (մ.թ.ա. XII–XII դդ.), «Որնակյան» (մ.թ.ա. XII դ. վերջ–XI դ.), «Թաքիայի» (մ.թ.ա. XI դ. վերջ – X դ.): Վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի հուշարձաններ խմբերից: Երկաթի դարը կամ Հայաստանի մշակույթի դարգացման հինարևելյան շրջանը երկփուլ պարբերաշրջան է: Առանձնացվում են զուգահեռ դոյառակ երկու տարբեր հուշարձանախմբեր՝ տեղական (երկու ժամանակագրական խմբերից բաղկացած ա. վազուրարտական, որն իր հերթին ստորաբաժանվում է երկու ենթափուլերի՝ ա) մ.թ.ա. X դ. վերջ – IX դ. առաջին կես և մ.թ.ա. IX դ. երկրորդ կես – VIII դ. վերջ, բ) երկաթի լայն տարածման՝ մ.թ.ա. VII–VI դդ.) և ուրարտական (ներկայիս Հայաստանի տարածքում, թվագրվելով՝ մ.թ.ա. VIII–VI դդ.): Հնագիտական նյութի նման դասակարգումը ակնհայտ նորույթ էր Հայ Հնագիտության մեջ, որը և կանխորոշեց նրա զարգացման հեռանկարները:

Հ. Մարտիրոսյանի հետաքրքրությունների երրորդ արգասավոր բնագավառը՝ Հայաստանի ժայռապատկերների և նշանագրերի ուսումնասիրությունն էր: 1966–1971 թթ. ընթացքում Հ. Մարտիրոսյանի՝ Գեղամա

լեռներում փաստագրած ժայռապատկերները մեծ նորույթներ բերեցին լեռնաշխարհի բնիկների հոգևոր մշակույթի և տնտեսական կյանքի վերականգման գործում՝ լրացնելով Սյունիքի, Արագածի լանջերի և Հարակից շրջանների վերաբերյալ մինչ այդ կուտակված նյութերը (Ա. Քալանթար, Լ. Բարսեղյան, Գ. Կարախանյան, Ս. Սարգսյան, Պ. Սաֆյան և այլք): Այս խնդիրների ուսումնասիրությունը հեղինակը նվիրել է երեք մենագրություն և մեկ տասնյակից ավել հոդված-հազորագրություններ: Ընդ որում դրանք պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու մասի. աշխատություններ, որոնցում ա. նկարագրվում են ժայռապատկերները և փորձ է կատարվում գրանք թվագրել («Գեղամա լեռների ժայռապատկերները», 1971, 1981), և բ. վերականգնվում է դրանց գուտ իմաստաբանությունը, կրոնա-պաշտամունքային, տոմարական, արվեստաբանական նշանակությունը («Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը», 1973): Մոտ 2000–3000 մ բարձրության վրա՝ Սպիտակասար, Պայտասար, Զիարաթ և այլ հրաբխային գագաթներին պահպանված հարյուրավոր պատկերասրբերը Հ. Մարտիրոսյանի կողմից ուսումնասիրվեցին ըստ իրենց կատարման տեխնիկական և ոճական հատկանիշների, սյուժետային բովանդակության, դիմվեցին որպես Հայաստանի վաղ շրջանի բնակիչների պատմաբանագիտական հայացքների և նախնադարյան առասպելների ուսումնասիրություն սկզբնաղբյուր: Պարզվեց, որ դրանք ներառում են մի շարք հաջորդական, դենետիկորեն իրար առնչվող ժամանակագրական խմբեր, որոնց սահմանները ճշտելու համար հիմք հանդիսացան այլ ավելի հստակ թվագրություն ունեցող գուգագրվող առարկաները և դրանց պատկերագրությունը (խեցեղեն, արձանիկներ, բրոնզե գոտիներ, նետասլաքներ, դամբանային սալաքարերի պատկերներ ևն): Առանձնացվեցին ժայռապատկերների հինգ ժամանակագրական խմբեր, որոնք համընկնում են համապատասխան հնագիտական շրջափուլերին՝ թվագրվելով մ.թ.ա. VI հազարամյակից մինչև I հազարամյակի 1-ին կեսն ընկած ժամանակահատվածներով: Շեյխի Ջինգիլի, Սևսարի և այլ ժայռապատկերների ուսումնասիրության հիման վրա վերականգնվեց նախնադարյան Հայաստանի լուսնաարեգակնային տոմարը, որը պիտի գործեր թերևս մ.թ.ա. II հազարամյակից սկսած և ուղղված լիներ երկրադործ-անասնապահական տոների ու ծեսերի, տարվա եղանակների, ամիսների և օրերի հերթագայության կանոնակարգմանը: Մ.թ.ա. III–I հազ. հարյուրավոր ժայռապատկերներում և հնագիտական բազմապիսի առարկաների վրա առկա վեց տասնյակ նշանագրերի ուսումնասիրությամբ Հ. Մարտիրոսյանը ցույց տվեց ժայռապատկերներից դրային համակարգին անցնելու ընթացքը՝ հենվելով հինարևելյան-հիերոգլիֆային, ազգագրական, բանահյուսական, հայկական մատենագրության (մեհենագրություն) ընդհանուր տվյալների վրա: Վերականգնվեցին տիեզերական և երկրային պատկերացումների նախնադարյան համակարգը, ինչպես նաև դրանց հետ կապվող նշանագրերը: Այս ամենի արդյունքում հեղինակը եկավ այն եզրակացություն, որ Հայաստանի նախնադարյան գաղափարաբանության, հավատալիքների ու արվեստի բարձր զարգացման հիման վրա մ.թ.ա. III հազ. արդեն ձևավորվել էին գրչության ամենապարզ տեսակները՝ պատկերադիրը, նշանադիրն ու գաղափարադիր-

ըր, որոնք զարգանալով հետագա դարերում, ընկնում են ուրարտական հիերոգլիֆիկայի հիմքում : Արմատով բնիկ Հայաստանյան այս երևույթն արդեն ուրարտական շրջանում դառնում է տաճարային-մեհենական գրություն միակ ձևը՝ մինչև միջագետքյան սեպագրի օգտագործումը : Այս գաղափարագրությունը օգտագործվում է վաղ Հայկական հեթանոսական մեհյաններում՝ իբրև կրոնահամայնական գրչություն ձև, իսկ հետագայում՝ քրիստոնեություն դարձով, չի մերժվում և Հայտնվում է Հայկական մատյաններում : Եթե Հ. Աճառյանը բացահայտեց «Նշանագիրք իմաստնոց»-ի առնչությունը Հայոց գրերին, ապա Հ. Մարտիրոսյանը փորձեց ճշտել դրանց ծագման ու զարգացման խնդիրը :

Ժայռագրերի ուսումնասիրության բնագավառում, ժամանակագրական լայն դաշտի վրա, քննվում է նախնադարյան Հայաստանի հոգևոր մշակույթը, բնիկների աշխարհընկալումը, պարզ գրային համակարգը : Ցույց է տրվում Հայաստանի մշակութային կյանքի անընդմեջ զարգացումը : Հ. Մարտիրոսյանը եզրակացնում է, որ արդեն Ուշ բրոնզի պատկերացումները հող են նախապատրաստում հետագա հեթանոսական Հայկական կրոնի և արվեստի ձևավորման համար և, այս իմաստով, Հայ հոգևոր մշակույթի ակունքները կարելի է փնտրել Բրոնզի գարում : Հ. Մարտիրոսյանի այս ուսումնասիրությունների հիմնական ձեռքբերումն, անշուշտ, այն էր, որ նա իմաստաբանական և նշանագրական վերլուծությունների միջոցով փորձեց վերականգնել Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան բնակչի ներաշխարհն ու հոգեբանությունը, ձգտելով հասկանալ, իր իսկ խոսքով ասած, նախնադարյան մարդու «էզոտերիկ լեզուն»՝ նրան գիտելով առարկայական մակարդակից վեր, ինչը չափազանց կարևոր է հասարակության բուն էությունը հասկանալու համար :

Հ. Մարտիրոսյանի գործունեության կարևոր առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ նա փորձում էր իր դիտական ձեռքբերումները Հանրամատչելի ձևով ներկայացնել Հայ և օտար ընթերցող հասարակությանը : Նրա գրչին են պատկանում երկու գրքեր՝ նվիրված Հայաստանյան Հնագիտությանը՝ սկսած քարի դարից մինչև ուրարտական ժամանակաշրջանը և Հայկական լեռնաշխարհի նախնադարյան բնիկների հոգևոր մշակույթին («Քարե դարից Ուրարտու», 1971 թ. և «Գիտությունը սկսվում է նախնադարում», 1978 թ.), ինչպես նաև Հայրենիքի և սփյուռքի տարբեր Հանրամատչելի պարբերականներում և թերթերում լույս տեսած մեկ տասնյակից ավելի հոդվածները, որոնցում հեղինակը լայն հասարակությանը մատչելի ձևով ներկայացնում է Հայաստանի տարբեր հուշարձաններում ընթացող պեղումների արդյունքները, Հնագիտության զարգացման և հուշարձանների պահպանության հետ առնչվող խնդիրները և ընդհանրապես լուսաբանում Հայկական լեռնաշխարհի դերը հինարևելյան մշակույթների համատեքստում : Դրանցից մի քանիսում Հ. Մարտիրոսյանը փորձում է արգիականացնել Հնագիտության խնդիրները և, այս պարագայում, նա հանդես է գալիս ոչ միայն որպես գիտնական, ակտիվ քաղաքացի, այլև բացահայտում է իր հրապարակախոսական տաղանդը :

Թեև այժմ բազմաթիվ տեղեկատվական ու մեթոդաբանական նորություններ են ի հայտ եկել առաջավորասիական, կովկասյան և մասնավորա-

պես Հայ Հնագիտության ասպարեզում, սակայն Հ. Մարտիրոսյանի թողած գիտական Հարուստ ժառանգությունը պահպանել է իր գործնական ու արդիական նշանակությունը և Հայաստանի վաղ Հնագիտությունն այսօր շատ խնդիրներում ընթանում է նրա բացած ուղիներով:

Աշխատելով իր ժամանակաշրջանում ընդունված մեթոդներով, շնորհիվ իր խորաթափանցության, բազմակողմանիության և հավասարակշռության, հնագետին հաջողվեց ստեղծել որոշակի համակարգ, որը հանդիսացավ Հայ Հնագիտական դպրոցի ձևավորման հիմքը: Թեև Հ. Մարտիրոսյանը իր գիտական գործունեության ընթացքում հետազոտել է բազմաթիվ առանձին հուշարձաններ և խնդիրներ, սակայն նրան ավելի հարագատ էր ուսումնասիրության դեդուկտիվ մեթոդը, որի շնորհիվ նա կարողացավ այդքան հաջող կերպով ընդհանրացնել առկա նյութը, երևույթներն ընկալել իրենց ամբողջականության մեջ: Այս տեսանկյունից Հ. Մարտիրոսյանը նաև պատմարան էր և «կարողանում էր դուրս դալ Հնագիտական իրի նեղ սահմաններից դեպի առինքն ու դյուլթող պատմական վերականգնումները», ինչպես նրա մասին արտահայտվել է Հայ Հնագիտության մյուս երախտավորը՝ Գ. Տիրացյանը: Հ. Մարտիրոսյանը իր առջև դրված եզակի խնդիրը պատկերացնում էր որպես ընդհանուր օրինաչափությունների բացահայտման մի օղակ, իսկ օրինաչափության սահմանումը համարում գիտական ուսումնասիրության հիմնական նպատակ: «Նախնադարյան մարդու պատմությունը, — դրում էր նա իր աշխատություններից մեկում, — և ընդհանրապես մարդկային հասարակության պատմությունը՝ բնության օրինաչափությունները ճանաչելու և դրանք օգտագործելու պատմությունն է. րատ այդ, որքան ավելի են ճանաչվում և օգտագործվում այդ օրինաչափությունները, այնքան ավելի զարգացած է հասարակությունը»: Նմանատիպ մոտեցմամբ նա փորձում էր պարզել ընդհանրապես Հայկական լեռնաշխարհի դերը հինարևելյան քաղաքակրթությունների շարքում, այն յուրահատկությունը, որը տարբերում էր լեռնաշխարհի մշակութային իրավիճակը հին այլ քաղաքակրթություններից և այն, թե ինչքանով էին նրա բնիկները հասել բնական օրինաչափությունների ճանաչմանը: Այս կապակցությամբ մեկ այլ տեղում դրում էր. «Հյուսիսմիջագետքյան և Հայաստանյան Հզոր օջախներին են պատկանում մետաղագործության, խեցեգործության, անիվի, բրուտագործական դուրգի, կուլտուրական հացաբուլսերի մշակման և մի ամբողջ շարք այլ կարևոր հայտնագործությունների պատիվը, հայտնագործություններ, որոնք մուծվեցին համամարդկային մշակույթի գանձարանը: Այս տարածությունների վրա բնակվող ցեղերի ստեղծած մշակույթը, ինչպես Գորդոն Չայլդն է գտնում, իր պատկառելի հնությունը և արժանիքներով կարող է մրցել Հարավային Միջագետքի ու Նեոլիթի հովտի հնագույն մշակույթների հետ»: Եվ այս ամենը օբյեկտիվ պատճառաբանություն ունեն. իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ, Հայաստանը մի տեսակ կապող օղակ էր Կովկասի, հարավուսական տափաստանների, Հյուսիսմերձսևծովյան շրջանների և Առաջավոր Արևելքի միջև, որպես միջանկյալ տարածաշրջանի, ուր, հիրավի, կարող էին կատարվել մեծ հայտնագործություններ:

Հ. Մարտիրոսյանը պատմական օրինաչափություններ էր նկատում նաև հնագույն Հայաստանի մշակութային իրավիճակի ժառանգականության մեջ. լեռնաշխարհի նախաբնիկների արժեքային համակարգի հարատևման պատճառը, ըստ նրա, «պետք է փնտրել նախնադարյան բնապաշտական գաղափարախոսության առողջ ու կենսունակ երակների, Հայաստանի մշակութային կյանքի անընդմեջ ու վերընթաց ավանդական զարգացման», «բնափիլիսոփայական և գեղարվեստական ներամփոփման ուժի ու հին երկրագործական գաղափարախոսության պահպանողականության» մեջ: Փորձելով ավելի խորը մեկնաբանել այդ գաղափարախոսության էությունը՝ Հ. Մարտիրոսյանը նշում էր, որ Հայաստանի նախաբնիկների պատկերացումները «դուրս էին գալիս զուտ կրոնապաշտամունքային շրջանակներից և ներկայացնում էին սուր դիտարկումների վրա հիմնված դրական գիտելիքների պարզունակ դիալեկտիկական մի համակարգ, որի բուն էությունը խարսխված էր երկնային լուսատուների շարժման, ուրեմն և ժամանակի մշտնջենական կատեգորիաների վրա»: Այսպիսով, Հ. Մարտիրոսյանը շոշափում էր առասպելատաճոցության մեջ ուսուցիչական գիտելիքի առկայության և ժամանակի ընկալման հետ առնչվող խնդիրներ, որոնք նրա հարցադրումներին տալիս են, հիրավի, միջազգային մակարդակ, քանզի վերոհիշյալ հարցերին առնչվող հնագիտական տվյալները մինչ օրս մնում են գրեթե չուսումնասիրված: